

development period that resulted in forming the intermediate patois in their western location, those of mid Upper Dnieper-Volyn and mid Upper Dnieper-Podillya. As a result of the region's further habitation from Volyn and Podillya, there evolved micro locations of Volyn and Podillya origin in the northern and middle zones of the locality, and as well evoked mixed and mixed intermediate patois in the southern and eastern parts of the locality, being generally known for spread Volyn and Podillya features, or just their instances, against typical mid Upper Dnieper ones, or definitely adjoined to other phenomena in south-west location.

Originality. The article originally verifies and formulizes the information for particular phonemic features in those of Volyn and Podillya types in the mid Upper Dnieper area, representing their location and characteristics according to actual dialect texts.

Conclusion. According to the analysis for spreading and functioning of the actual phenomena in the area under consideration, 3 groups of patois have been singled out: 1) northern and middle ones, being sporadically and randomly located, that keeps typical phonemes unchanged for the mid Upper Dnieper patois, those being chiefly lexical units; 2) southern and eastern patois, of the mixed and mixed intermediate types, their patterns being mostly of that of the mid Upper Dnieper dialect, though known for the unchanged particular features of the south-western locality; 3) western intermediate patois of those of mid Upper Dnieper-Volyn and mid Upper Dnieper Podillya types, some of them qualifying as east Volyn or east Podillya ones. The areal dialects thus differentiated reflect the historic development of the mid Upper Dnieper patois, rejecting the hypothesis of their originating through mixing the elements of different dialectal systems.

Надійшла до редакції 02.09.16

Прийнято до друку 16.09.16

УДК 811.1/2

ГРИЦЕНКО Світлана Павлівна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри загального
мовознавства, класичної філології
та неоелліністики Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка
e-mail: ap730518@gmail.com

ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ XVI–XVII СТ.

Стаття присвячена комбінаториці семантичних змін українського лексикону XVI–XVII ст. під впливом запозичень. Досліджено формування вторинних значень питомої й запозиченої лексики; явище генералізації та спеціалізації значення; уживання запозичень у складі сталих словосполук, клішованих виразів, фразеологічних одиниць; проаналізовано термінологізацію виразів, до складу яких входять запозичення; міжстильову транслокацію запозичень; використання семантичних еквівалентів; формування абстрактної і розвиток емотивної лексики. Підкреслено, що в розпорядженні лінгвістів-істориків є різна кількість слововживань, віддалених часово, на підставі яких можна формулювати окремі значення чи їхні відтінки; лінгвіст зв'язаний вихідним матеріалом, який не дає змоги досягти повноти моделювання процесів семантичної та формальної деривації. Наголошено, що поза досяжністю для реальних висновків сучасного історика мови лишається питання шляхів переймання іномовного зразка (усним чи внаслідок використання писарем чужомовних зразків структурування текстів відповідних жанрів), ролі усної комунікації в процесі запозичення, ролі писаря, його ідіолектної, мовно-етнічної належності. Використання досягнень діалектології, археології, етнографії, історії, фольклористики дозволить внести суттєві корективи в розуміння специфіки розвитку української мови XVI–XVII ст.

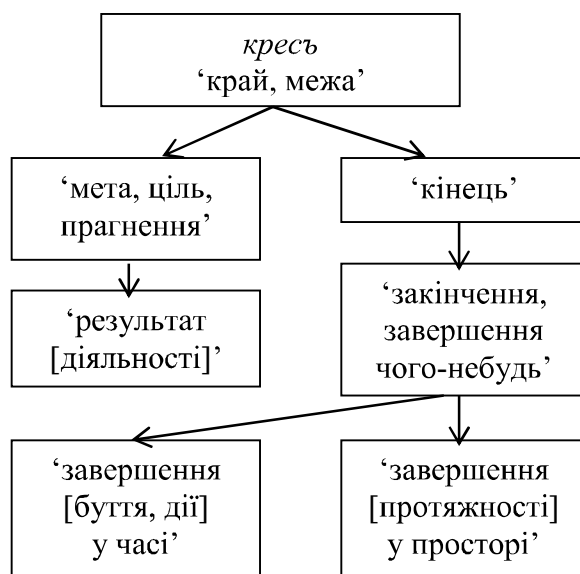
Ключові слова: запозичення, титома лексики, вторинне значення, метонімія, семантична атракція, міжстильова транслокація, генералізація і спеціалізація значення, термінологізація, контамінована сполука, фразеологізм, семантичний еквівалент, абстрактна лексика.

Постановка проблеми. Головною проблемою дослідження розвитку лексики мови будь-якого часового проміжку є з'ясування причин та напрямів змін у словниковому складі визначеного хронологічного сегмента. Мовні зміни, які напорізі є спонтанними чи довільними, завжди вмотивовані: зумовлені зовнішніми стосовно мови імпульсами чи внутрішньомовними причинами.

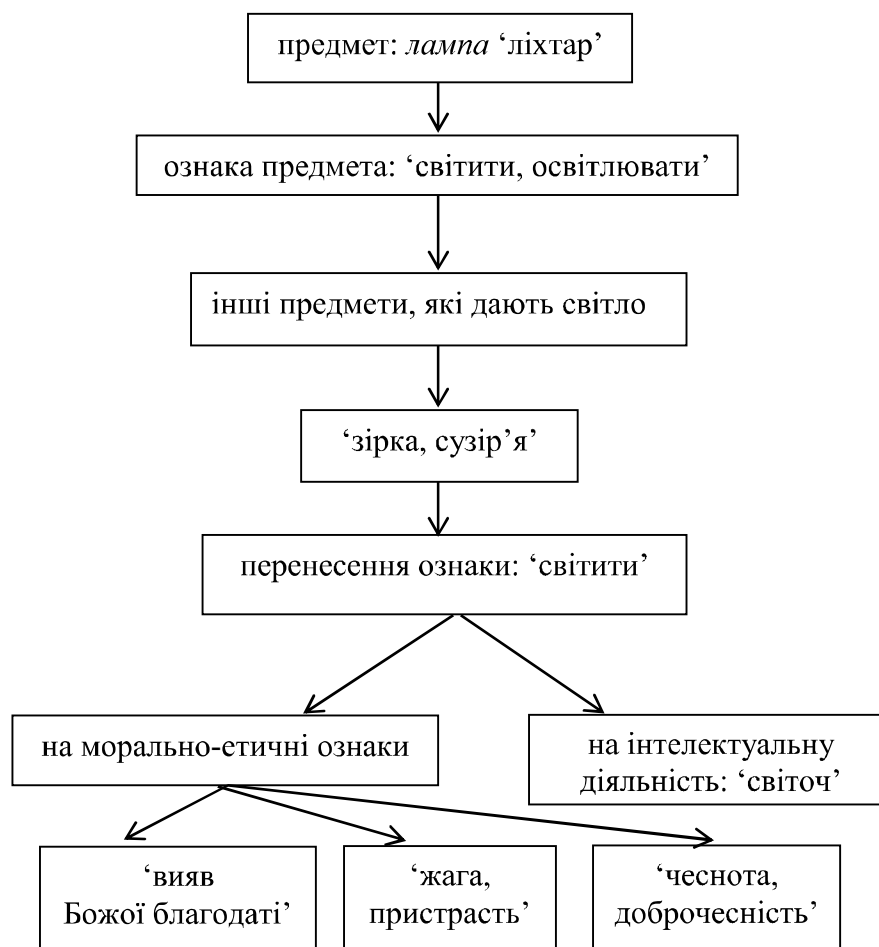
Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському і зарубіжному мовознавстві існують різні класифікації розвитку лексики окремої мови; їхнє значення полягає, насамперед, у переліку форм змін. Так, серед типів змін, що різняться кількістю новотворів, дослідники визначають розвиток семантики (поява вторинного, переносного значень), зміна формальної структури за умови збереження значення та зміна значення і форми слова одночасно. Динамічні процеси розглядають як на тлі усієї засвідченої писемної історії мови [1; 2; 3], так і окремих часових проміжків [4; 5; 6; 7; 8].

Мета статті – дослідити комбінаторику семантичних змін українського лексики XVI–XVII ст. під впливом запозичень, послуговуючись доступним вихідним матеріалом.

Виклад основного матеріалу. У XVI–XVII ст. помітною формою розвитку українського лексики було формування вторинних значень як питомої, так і запозиченої лексики. Зокрема, полонізм *кресъ* позначав поняття ‘край, межа, кордон’ (пор.: *kres* ‘koło, obszar określony granicą kolistą w celu pojedynku’ XIV ст.): *Граница, кресъ, повѣ(м)* (1627 р., ЛБ, 93); *и кресу панянства, ничъ не уступила* (1630 р., Траг. п., 166). Унаслідок метонімії поняття ‘край, межа’ → ‘кінець’ (‘закінчення’, ‘завершення’) як у просторі: *отъ кресу до кресу* ‘від краю до краю’ (*Пото(м) вже попустилъ в движеніе і шествіе абы непрестанны(м) теченіемъ и шествіе(м) свои(м), ѿ(т) кресу зась до того ж кресу, четыри врѣмены ѿ(т) кругъ року скончавали* (1588 р., Сур, 2)), так і в часі: *до кресу прышли* ‘до кінця [життя] прийшли’ – цю зміну виразно відтворюють усталені звороти з цим значенням: *што належить до заслужованья дель благочестивыхъ и достойныхъ заплата вечное, ... вже стаються ... непожиточными ку деланию ... бо вже далее въ нихъ поступовати не могутъ, понеже вже до ... кресу своего прышли* (1598 р., РИБпотій, 987); *кресъ въку* ‘кінець життя’: *южесъ презъ тоє двоє кресу въку своегѡ дошоль зуполне, и сѣдинъ мудрости, и старости живота... дошедши: за што Гду Бгу дѣла твоя подобалася* (1620 р., См. Каз., 25); *кресъ живота* ‘т.с.’: *и я, Анастазия ... маючи завше въ памети, водлуг писма светого, неведомый час крѣсу живота своего, ведаючи, иже вси речи часом с памети людское сплывають и въ запомнене приходять, что бы писмом... не было варовано* (1646 р., ПКСДА I–I, 82). Важливим є й інший напрямок зміни значення цього запозичення: *кресъ* ‘мета, ціль, прагнення’ (пор.: *kres* ‘granica, cel, meta’ 1500 р.) → *кресъ* ‘результат, плід діяльності’ (пор.: *kres* ‘punkt kulminacyjny’ 1566 р.), наприклад: *Поученіемъ своѣмъ обяснилъ, ижъ латво можетъ кождый дороги нѣ(с)ныѣ вырозумѣти ... а добрыхъ несомѣнне, в людѣ хѣои до кресу пожаданого, въчноѣ радости провадити* (1637 р., УЄ Кал., 4); *Але недопустилесь, С(т)че велебнѣйшій Абы кресом(м) праць долги(х) бы(л) столтъ ѿнъ давнѣ(и)шій* (1632 р., Євх., 298). Докладніше модель динаміки лексеми *кресъ* із вихідним значенням ‘край, межа’ представлено на схемі 1.

Семантична динаміка лексеми *кресъ*

Латинізм (з гр.) *лямпа* / *лампа* мав вихідне значення 'ліхтар, світильник, факел', тобто позначав предмет з окресленими ознаками 'світити, освітлювати': *была тежъ при том и лямъпа великая сребрная* (1631 р., АрхЮЗР, Ч. I, т. 6, 625). Унаслідок семантичної атракції аналізоване запозичення стало називати інші предмети, які дають світло, зокрема 'зірка, світило, сузір'я Плеяд': *лихтаръ в небѣ, зъ седми лампъ зложоный* (1632 р., Євх, 297); простежується перенесення ознаки предмета 'світити' на інтелектуальну діяльність: 'світоч – носій правди, добра, освіти' (*Южъ запалила променемъ огнистымъ Лампу новую; Словенского Двору: Из Желибору* (1642 р., Бут, 8 зв.)) та на морально-етичні ознаки: 'вияв Божої благодаті, світло, сяйво' (*такъ ма бже грѣхы засльтили, же нѣчого не вижоу згола: боу(д) tedy воже(м) моимъ, бшу мою ласки твоеи ла(м)пою освѣти* (поч. XVII ст., Різні проповіді, 189 зв.)), 'чеснота, доброчесність' (*Яко тежъ и о десяти дѣвахъ оныхъ прикладне познаваемо: толко што едно олю для горѣня лампъ своихъ въ начиняхъ своихъ, то есть въ тѣль мѣшкающимъ милосердіемъ до нищихъ, не просвѣтились въ добродѣствѣ своемъ, затворилися двери облюбенцовые, и не розказуетъ имъ* (1603 р., РИБпитання, 54)), 'жага, пристрасть' (*бо есть силна яко смерть милость, а твердо яко пекло желаніе, лампы ея // яко лампы пламенныя а огненыи* (поч. XVI ст., Песни о любви, 56–57), див.: схема 2).

Семантична динаміка лексеми *лампа*

Зазначимо, що при творенні вторинного значення часто простежується модель: предмет / об'єкт → ознака предмета / об'єкта. Так, полонізм *котвиця* 'кітва, якір' (вкину(в)ши чотири *ко(т)вици* с корабля (II пол. XVI ст., КА, 159)) → 'геральдичний знак у формі якоря' (*то ѡздоба ваша Стеткевичове ... стрѣла и Котвица с Кр(с)том* (1637 р., На г. Стетк., тит. зв.)) → 'підтримка, захист, опора' (*Котвица, Преноснѣ, держава, утвержѣнье, вспоможенье, потѣше(н)е, утѣчка* (1627 р., ЛБ, 55)).

Церковнослов'янське *западъ* 'частина світу' (*Брамы оу того мѣста, зе всѣхъ четырохъ частій // по три брамъ ѡ(т) вѣстока и запада, ѡ(т) юга и сѣвера* (1618 р., Зерц., 67 зв.–68)) → 'визначальна ознака цієї частини світу', а саме: 'католицька релігія', поширення якої відбулося на Заході (*ѡ(т)рѣкаючися сатаны и всѣ(х) дѣль его ... и на запа(д) плюючи, такъ иѣнѣ це(р)кве во(с)то(ч)ныя держимося и на во(с)то(к) со(л)нца ... всѣгда молимося* (1596 р., ЛСБ, 301, 1 зв.)) і 'населення країн на цій території' (*И вѣстокъ и запа(д) неха(и) тебе славятъ і югъ же и сиверь вѣчно да похвалатъ* (кін. XVI–поч. XVII ст., ПДПІ, 182, 63)), при цьому простежується перенесення ознаки 'місце розташування'.

Іноді одна пам'ятка фіксує запозичення як з основним значенням, так і з вторинним, зокрема полонізм *квасъ* у Пересопницькому євангелії (1556–1561 рр.) вжито на позначення закваски, речовини, що викликає кисле бродіння (*чемоу оупо(до)бимо цр(с)тво бжїє. по(до)бно єсть квасоу, которого взявши жона скрыла, [або схова(ла)] в моуцѣ три ситѣ, аж скисло все* (ПС, 281 зв.)), а також із вторинним значенням 'ересь' (*стерезитеса ѡ(т) кваса фарисейскаго што сѧ выкладаеть лицемѣрство* (ПС, 272 зв.)).

Зауважимо, що процес творення вторинного значення був притаманний і для питомої лексики, пор.: *днина* ‘день, частина доби’ і *днина* ‘одиниця виміру площі землі, яку можна обробити упродовж дня’, зокрема: *которымъ то стадомъ наперед вытасли и вытолочили объшар дворный жита, ... Буслови жита днии семь, тиеници днину, ... конопель полднины* (1604 р., АрхЮЗР, Ч. I, т. 6, 350).

Розвитку лексику досліджуваного періоду сприяли генералізація та спеціалізація значення. Прикладом першого процесу слугує полонізм *быдло*, який у писемних джерелах досліджуваного періоду позначав ‘тварину взагалі’ (*яко за быдло насъ розумьютъ* (1595 р., Угр, 146)) і ‘свійську тварину, худобу, скотину, бидло’ (*побрали з двора моего збоже и быдла* (1512 р., ALSS, III, 98)). Зауважимо, що іноді генералізація значення зумовлює утворення окремої лексеми, пор.: успадкований з княжого періоду герм. *мыто* на позначення ‘торгове мито’ набув поширення в XIV–XV ст.; ця ж лексема у XIV–XV ст. позначала ‘місце, де збирали оплату за товар, який привозили і продавали, або перевозили транзитом, митна застава, митниця’ (*тое все есмо подтвердили ... съ всьми границями ... исъ рьками, исъ мыты, исъ ловици, исъ потоки...* (1361 р., AGZ, 6)). У досліджуваній період лексема *мыто* ‘митна застава’ була заступлена дериватом *мытница* (*онъ съдидъ на мытници* (1556–1561 рр., ПС, 35)) та існувала одночасно з лат. *комора* ‘т.с.’ (*на комору Львовскую и мыто тежъ Корунное заплатили* (1537 р., РЕА, I, 210)) та контамінованими сполуками *комора мытная, комора мытницкая, комора мытничя*. Значення ‘торгове мито’ за герм. *мыто* від досліджуваного періоду до сьогодні збереглося: *Устава его королевские милости мы гсдръ. Великого князства Литовского и земли Волынского, зъ Скарбу его королевское милости выдана ... почему маеть быти брано мыто от товаровъ, купленых як от подданных его кр. милости, так тежъ князских, панских, духовных и светских, и тежъ от цужоземьцовъ* (1569 р., ТУВН, 140), а також виникло вторинне значення ‘плата, винагорода, заохочення’ (*Слуга за мыто свое заслужоное возоветъ ко Господу* (1656 р., Рукописный хронограф, 62)).

Уживання запозичень у складі сталих словосполук, клішованих виразів сприяло розвитку вторинного значення. Зокрема, різножанрові українські пам’ятки XVI–XVII ст. зберегли сполуки: *зеистие з свѣта сего / зестьє зъ сего жытія* ‘смерть, кончина’, *голодный на пенези* ‘той, хто не має грошей’, *штукою зайти* ‘вдатися до хитрощів, перехитрити’, *въ шранки вступити* ‘вступити в поєдинок’ *выеждчати на пляць* ‘вербально доводити свою позицію’, *зостати на пляцу* ‘загинути’, *зъ пляцу уступовати* ‘залишити поле битви’, *не моцный на голову* ‘головний біль’, *валку мети* ‘воювати’, *валку поднести* ‘розпочати війну’, *валку узнести* ‘виступити війною проти когось’, *запасы ходити* ‘боротися’, *на гарць (герць) выежджати* ‘вести боротьбу, виступати проти ворога’, *выскаковати на герц* ‘ставати до бою’, *горло свое важити* ‘ризикувати життям’, *на здоровя важити* ‘зазіхати на життя’, *легко важити* ‘нехтувати’, *брамы пекельные* ‘царство диявола’, *з вечистых часовъ / з вековъ вечистых* ‘споконвіку, одвіку’, *на гакъ скинути* ‘піддати тортурам’, *давати ганбу* ‘осуджувати’, *задати кламство* ‘звинуватити у брехні’, *корчемное слово задати / слова неуцтивые задати* ‘знеславити, обізвати дошкульно’, *фортунная звѣзда* ‘доля’, *звѣзда жегларская* ‘провідна зірка’, *висектовоє льто* ‘високосний рік’, *зрѣти на лице* ‘не боятися’ та ін.

Окремі вирази зазнають термінологізації, вони притаманні переважно пам’яткам офіційно–ділового стилю юридичного жанру та жанру урядового управління. Більшість цих сполук утворені поєднанням питомої та запозиченої лексем, що засвідчує прагнення мовців адаптувати чужий елемент до рідної мови: *именъс вечистое* ‘маєток з правом вічного володіння’, *инстанцию чинити* ‘звертатися з проханням; домагатися чогось’, *учинити иньтерцыз* ‘укласти договір, угоду’, *коньтрадикцию чинити* ‘чинити опір’, *зуполный зростъ* ‘повноліття’, *торжищная брама* ‘торгова брама, через яку пропускали купців’, *брама судовая* ‘суд’, *драпезество чинити* ‘грабувати’, *година арештовая / година звыкая до арешту* ‘визначений час появи у суді обвинуваченого’, *на декретъ стати* ‘бути на розгляді’, *квалтовнымъ обычаемъ* ‘насилно, силоміць’, *баницию на*

собе носити / оде(р)жати 'бути засудженим на вигнання', судъ **каптуровый** 'суд під час безкоролів'я', листъ **арештовный** 'санкція на арешт', листъ **авизориальный** 'письмове повідомлення, сповіщення', записъ **контрактный** 'письмове свідчення укладання договору' та ін. Іноді подібні сполуки зафіксовані в пам'ятках інших стилів, зокрема конфесійного. Так, у творі ієромонаха Азаріаса «Сѡ образѣхъ. Ижъ якъ в старомъ законѣ з розказана бжго были, так и в новомъ ѡт самого Ха Бга початокъ мають» (1619 р.) засвідчений вираз **контроверсію чинити** 'вступати у суперечку': *И згола жсаднои ко(н)тroversіи ... не чинячи, мѣти чистецъ ... посполу з ересю*. Рідше пам'ятки засвідчують сполуки лексем (у тому числі й термінологічні), до складу яких входять лише запозичення і які мають вторинне стале значення, зокрема: *брамы адовы* 'пекло', у *бѣчелованю имати* 'відзначати, святкувати, пошановувати', *контрактъ выдержкафовый* 'викупний договір', *квитъ отмытный* 'квит про сплату мита', *квит scarбный* 'розписка, видана скарбницею'.

Аналіз джерел виявив використання запозичень у складі фразеологічних одиниць, де вони набувають іншого значення чи нових відтінків значення, що сприяє розвитку лексики мови–реципієнта: на **широт** губу **пустити** 'розпустити язика, говорити дурниці', **замыдляти** **очи** 'замилувати очі', *не заглядайже ты въ мою манѣтыку* 'не втручатися до інших, займатися своїми справами', *патріарха ткнули его въ сядно скромными своими словы* 'присоромили', **въносити** **в висоту рога / рога** **возносити** 'демонструвати, виявляти силу', **гвалтъ** **вытиснути** 'примусити виконувати чийсь волю', *на свою руку выцвичити* 'привернути на свій бік, переманити', *на гакъ прийти* 'піддатися на чийсь намову', **гласкати** **слухи** 'пестити вухо, бути прийнятним для слуху', **пасти зрѣніе** 'здивлятися на щось', **ламати карки** 'вбивати', *на каркъ настоупае(т)* 'наближатися до когось (про смерть); добиватися переваги', *(людина) твердого карку* 'уперта, непоступлива', **карки до арма подкладати** 'брати на себе зайвий клопіт, важкий тягар', **здойняти з карку** 'позбутися чогось небажаного, скинути з плечей', **лежати на карках** 'бути об'єктом турботи, переживань, лежати на душі', **всажати на свої карки** 'брати відповідальність за кого-небудь', **животъ на шапцѣ** **выставовати** 'ризикувати життям' (цей вираз утворився за схемою існуючих питомих, засвідчених у пам'ятках досліджуваного періоду, пор.: *на свѣтъ выставовати* 'робити явним для всіх' (І. Вишенський), *на очи выставити* 'з'ясувати суть' (Різні проповіді) чи 'осоромити' (П. Беринда), *на ножки выставити* 'виставити на показ' (К. Острозький), *небу выставити* 'розхвалити' (В. Резанов).

Запозичення проникали в мовлення українців і ставали невід'ємним елементом щоденного спілкування, виринаючи в приповідках, прислів'ях, приказках. Показовим у цьому відношенні є використання іншомовної термінології в приказках та прислів'ях, що свідчить про розширення меж функціонування цих запозичень, зокрема юридичної: *воза і адвоката треба часто мастити; адвокату помилку вішають, а лікареву закопують; град там не б'є, де асекурація; можна засекуруватись від вогню, та не від лиха; неасекурована хата горить скоріш; сидить, як на ексекуції* 'уперто' [9, с. 1, 2, 3, 300]; *те, що не єсть, не писати в реестр; ніхто з Богом контракту не брав; от мені велика турбація* 'великий клопіт' [10, с. 101, 1, 97]; та економічної: *хоч нема бариша, так слава хороша; горшки хоч сім раз перекинъ, то все з баришем; бариш дурному товариш; покуль будуть бариши, у баби не стане душі; от побаришовав: ні стовпа, ні борошна* [10, с. 206, 204, 205, 206, 206].

Динаміці українського лексику XVI–XVII ст. сприяла розбудова різних ТГЛ і ЛСГ внаслідок полісемантизації запозичень. Наприклад: латинізм **кварта** позначав: 'міру місткості рідких і сипких тіл' (*куфъ ѿ ѡковитои горѣлки под дванадцатиста кварта* [11, с. 96]); 'податок з четвертої частини доходів королівських земель на утримання війська, кварта' (*въ року теперешнемъ, ... припадает терминъ одданя кварта зъ староства володимерского до скарбу Речипосполитое въ Раве* (1649 р., АрхЮЗР, Ч. 3, т. 4, 149), звідки походить поняття 'кварцяне військо' (... *во(и)ско по(л)ское ква(р)цяное, ... Богда(н) Хме(л)ницкий з реестровыми козаками ..., по(д) Жо(л)тыми водами збили* [12, с. 179]));

‘кухоль місткістю у кварту’ (*Кварта*, *кухоль*: *кружка, відро, чвань* [13, с. 418]). Таким чином, одне запозичення сприяло розбудові різних ТГЛ: метрологія (назви одиниць виміру та ваги), торгівельна номенклатура та економічна лексика (назви грошових податків та повинностей), назви речей хатнього вжитку (назви посуду). Часто одне запозичення сприяє розвитку не лише ТГЛ, а й ЛСГ, зокрема лексема *армата* була віднесена до ТГЛ релігія, оскільки засвідчена у переносному значенні ‘духовна зброя’ у творі «Розмышляне ѿ муць х̄а сп̄сителя...» Іоанікія Волковича, а також до ТГЛ військова справа, розбудові ЛСГ якої сприяли її значення: ‘гармата’ [12, с. 179], ‘зброя’ (ЛСГ назви зброї та її елементів) [14, с. 881], ‘флот, армада’ (ЛСГ військові підрозділи та роди військ, тип військової служби) [15, с. 128].

Важливим показником розвитку лексики є міжстильова динаміка запозичень: належність одного запозичення до різних функціональних стилів. Так, військовий термін германського походження *штурм* ‘напад, захоплення’ засвідчений: у геральдичній поезії, а саме в епіграмі сер. XVII ст. «На старожитный герб их милости панов Горбацких» (*Жадных се штурмом земных намн̄ий варовати, Сам з Неба Архієрей, хочет рятовати*); у пам’ятці полемічного жанру публіцистичного стилю – «Палинодии» (1621 р.) Захарія Копистенського (*Турецикм̄ штурмом̄ отпорь валеchnый давали*); у пам’ятці літописно-мемуарного жанру художнього стилю, а саме в «Рукописному хронографі» (1656 р.) (*Іосіфь... штурмом̄ взяль Ашкалонь*). Подібну міжстильову транслокацію засвідчують інші запозичення, зокрема юридичний термін латинського походження *декрет* ‘постанова верховної влади, що має силу закону, указ; ухвала гродського, земського, підкоморського, трибунальського судів, вирок’ засвідчений переважно у пам’ятках офіційно-ділового стилю юридичного жанру (*наказали(с)мо декретом̄ н̄иш(м), аби тоть Васи(л), яко неподо(з)рены(и) человекь, ѿ(т) того се ѿ(т)присегну(л)* [11, с. 54]) та жанру урядового управління (*а потомь его королевская милост и декретом своим королевским имь ку месту присудити рачиль* [9, с. 250]). Це запозичення засвідчене як релігійний термін (‘канонічна ухвала, догмат; анафема, прокляття; вирок Божого суду’) у пам’ятках: публіцистичного стилю полемічного жанру, зокрема у «Розмові папіста з православним» (1598 р.): *то(т) же ѿгнь... по декретѣ страшно(м)... загорнетъ и на вьки вьчній моучити боудетъ* та у «Палинодии» Захарія Копистенського (1621 р.): *А елибы ся хто отступникомъ сталъ, теды подь декретѣ страшн̄ий анавемы муситъ таковий подпадати*; художнього стилю, зокрема в панегірику «С̄міміа албо казанье на роковую Памать в Бзѣ Велебногѿ ... Еуѿиміа Плетенецкогѿ» (1625 р.): *Приступьте Игуменове, а внимайте собѣ, же и вы помрете, ведлугъ декрету оногѿ* чи в панегірику «На пресвѣтлый герб ясневелможных их милостей панов Могилов» (сер. XVII ст.): *Горкотиранскій юж нам не панует Декрет, кгда в святой Софіи продкует Петр митрополит Могила велможн̄ий, Пастыр побожн̄ий*. Пам’ятка публіцистичного стилю полемічного жанру «Антирисици или апология против Христофора Филалета» (1599 р.) зафіксувала аналізоване запозичення із вторинним, переносним значенням – ‘висновок, думка, розум’: *Пытаю тебе, Ѳилялете: если, водлугъ розьсудку твоего парьшьивого, митрополитъ... не могъ сыноду отпраовати, и называеишь то ѿраишкѿю... – осудисежъ самъ своимъ декретомъ*.

Важливим доказом динаміки лексики є використання в мовленні (відповідно – і в пам’ятках) семантичних еквівалентів як серед запозичень (тюрк. *изюм* – пол. *родзѣнка*; пол. (з нім.) *шафа* – пол. (з фр. або іт.) *креденсь*; пол. *зерцалло* – цсл. *зерцало*), так і серед питомих та запозичених лексем (пол. *шлюбъ* – пит. *весѣля, одруженія*); при цьому не спостерігаємо не лише семантичної, а й стильової диференціації запозичених і питомих лексем, що засвідчує високий ступінь інтенсивності самого процесу. Дублети простежуємо в усіх ТГЛ, при цьому найбільше їх виявлено серед назв осіб за професіями та родом занять (*nomina agentis*): структурно окреслені дублети-пари, коли до складу входить два компоненти: питомий і запозичений (*поворозникъ – линникъ, садовничій – вертоградарь, гонецъ – курієрь, звѣздозаконникъ – астрономъ*) і дублети-багаточлени (дублетні ряди), які утворені кількісно тотожними синонімічними рядами (*прошак, вьчній старецъ – жебракъ,*

ковдошъ; сапожникъ, сапогошвецъ – чоботаръ, чижмаръ) і кількісно відмінними синонімічними рядами: з перевагою питомих елементів (*торговникъ, торговецъ, гость, купецъ, перекупецъ, перекупникъ – крамаръ, гандлювникъ; спъвакъ, пъвецъ – партесникъ; копатель, копачъ – грунтаръ*) чи з перевагою запозичень (*гривострыѣжца – барбер, цилюрикъ; цельникъ – мытникъ, мытаръ, индукторъ; грабитель, злодюга – лотръ, выдирица, опричникъ, збойца, драпъжникъ, драпъжца, драпъжливый, лупъжца, коррупторъ, виоляторъ, ексъцесоръ; возникъ – фурманъ, форытаръ, дракгаръ, камонаръ, кучоръ*).

У пам'ятках XVI–XVII ст. відтворено чимало дериватів від назв осіб за родом діяльності, серед них виокремлено: 1) деривати з родовим значенням, в основі яких «відношення ідентифікації, ототожнення жінки з чоловіком за певною ознакою» [17, с. 36], зокрема соціальним становищем, родом занять чи рисою характеру тощо; напр.: пол. *окрутникъ* ‘тиран, мучитель’ → *окрутница* ‘тиранка, мучителька’, пол. *вшетечникъ* ‘розпусник’ → *вшетечница* ‘розпусниця’, нім. (з лат.) *майстеръ* ‘фахівець з якого–небудь ремесла, майстер’ → *майстриня* ‘вчителька, наставниця’, лат. *кредиторъ* ‘кредитор’ → *кредиторка* ‘кредиторка’, лат. *ктиторъ* ‘опікун, покровитель’ → *ктиторка* ‘опікунка, покровителька’, нім. *крамаръ* ‘купець, крамар’ → *крамарка* ‘крамарка’; 2) деривати зі значенням ‘дружина чоловіка, який виконує означену функцію у соціумі’, що ґрунтуються на відношеннях посесивності, напр.: нім. *гетьман* → *гетмановая* ‘дружина гетьмана, гетьманша’, тур. *гайдукъ* → *гайдучка* ‘дружина гайдука (солдата придворної охорони)’, пол. *драбъ* → *драбовал* ‘дружина пішого воїна, зброєносця’, пол. *жолнѣръ* → *жолнѣровая* ‘дружина жовніра, солдатка’. Зауважимо, що окремі запозичення утворюють деривати, які мають як родові значення, так і значення ‘дружина чоловіка, який виконує означену функцію в соціумі’, пор.: нім. *шинкаръ* ‘працівник чи господар питного закладу, шинку’ → *шинкарка* ‘дружина шинкаря’ і ‘особа, яка продає напої у спеціальному закладі – шинку’.

Писемні пам'ятки досліджуваного періоду зафіксували активізацію формування абстрактної лексики, що вказує на інтелектуалізацію носіїв мови, зокрема: праслов'янське запозичення з готської мови *лихва* у «Четї Мінеї» (1489 р.) вжито на позначення ‘прибуток, процент, лихва’: *помиловати сироты, вдовици, и нищия ноу(ж)ли посулы брати лихвоу*, а в «Науке о тайнахъ» (1569 р.) спостерігається абстрагування значення – ‘лихварство’: *Лихвары которые дерутъ людей оубогихъ, а то есть лихва*” (див. також пол.: *зваснєне* ‘незгода, неприязнь, розбрат’ (1541 р.), *зычливостъ* ‘доброзичливість, прихильність’ (1562 р.) і ‘бажання, прагнення, старання’ (1621 р.), *зацностъ* ‘честь’ (1565 р.), *вонтплєньє* ‘сумнів, вагання’ (1596 р.), *блюзнѣрство* ‘блюзнірство’ (1596 р.), *окрутенство* ‘жорстокість’ (1597–1599 рр.), *отуха* ‘мужність, сміливість’ (1597–1599 рр.), *ошуканє* ‘обман, брехня’ (1621 р.), *доткливостъ* ‘образ, прикрість’ (1629 р.); лат.: *банованъ* ‘смуток, туга, печаль’ (XVI ст.), *гвалтованъє* ‘гвалтування, безчещення’ (1566 р.), *гоноръ* ‘пошана, честь, слава’ (1609 р.), *анъмушь* ‘сміливість, впевненість, відвага’ (1644 р.); нім.: *зневага* ‘(відсутність поваги, шанобливості) зневага’ (1621 р.); гр. *егкомїа* ‘похвала, похвальна мова’ (1634 р.)).

Тематичне розмаїття пам'яток XVI–XVII ст. сприяло фіксуванню не лише одиниць із нейтральною емотивністю, а й виразно конотованих, оцінних елементів, зокрема: пол. *зелживостъ* ‘сором, срам, безчестя’, *затрєнтвѣне* ‘(стан байдужості, відсутності співчуття) заціпеніння, закам'янілість’, *вшетечне* ‘розпусно’ і ‘зухвало, нахабно, настирливо’, *тулачъ* ‘волоцюга’. Українські пам'ятки фіксують випадки формування нового конотативного значення запозичення у мові-реципієнті на ґрунті вже відомих у мові-джерелі, зокрема полісемантичний полонізм *zbytni* позначав: ‘niepotrzebny, zbędny, zbyteczny’ 1449 р., ‘nieumiarkowany, nadmierny’ 1466 р., ‘istniejący nadal (po zniknięciu czegoś), pozostały’ 1436 р., ‘(o śmiechu) nieporozumiany, swawolny’ XV ст. [18, с. 282]. В українських джерелах лексема *збытний* засвідчена із запозиченими першими двома значеннями: ‘надмірний (про розмір, міру вияву)’ (1570 р.) і ‘зайвий, непотрібний’ (1627 р.) та з новим значенням – ‘аморальний, розпусний’ (1646 р. [19, с. 16]).

Висновки. Говорячи про розвиток семантики, необхідно мати на увазі, що до окремих запозичених лексем у розпорядженні лінгвістів є різна кількість слововживань, на підставі яких можна встановлювати окремі значення чи їхні відтінки; лінгвіст часто зв'язаний вихідним матеріалом, який не дає змоги досягти повноти моделювання процесів семантичної та формальної деривації. Вивчення розвитку лексики мови в часово віддалені періоди завжди залишає відкритим, до кінця не з'ясованим питання ролі усної комунікації в процесі запозичення, складно визначити шлях переймання, зокрема іншомовне слово було прийнято усним шляхом чи внаслідок використання писарями чужомовних зразків структурування текстів відповідних жанрів. Важко вичерпно окреслити роль писаря, його ідіолектну, а часто й мовно-етнічну належність, оскільки ні писемні пам'ятки, ні інші джерела такої інформації не дають. Усе це лишається поза досяжністю для реальних спостережень сучасного історика мови, тому доводиться обмежуватися припущеннями щодо характеру міжмовної взаємодії і використовувати чимало цінних фактів з діалектології, археології, етнографії, історії, фольклористики, що можуть внести суттєві корективи в розуміння специфіки розвитку української мови XVI–XVII ст.

Перспективним є створення ґрунтовного дослідження узагальнювального характеру про тенденції розвитку української мови XVI–XVII ст., в якому був би всебічно висвітлений потужний іншомовний вплив та форми протидії йому питомої лексики; окреслено втрати та здобутки українського лексикону.

Список використаної літератури

1. Історія української мови. Лексика і фразеологія / Під ред. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1983. – 744 с.
2. Огієнко І. Історія української літературної мови. / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 293 с.
3. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
4. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Монографія. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
5. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1984. – 227 с.
6. Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XI ст. / П. Ковалів. – Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1962. – Т. 1: Основний фонд. – 385 с.; 1964. – Т. 2: Запозичення. – 315 с.
7. Гриценко С. П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток кінця XVI–XVII ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / С. П. Гриценко. – К., 1999. – 20 с.
8. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1985. – 152 с.
9. Приповідки або українсько-народня філософія. Зібрав, підготував до друку та опублікував В. С. Плав'юк. – Едмонтон : Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1998. – 352 с.
10. Номис М. Приказки, прислів'я і таке інше. Передрук видання 1864 року з додатками. – Н. Дж. : Вид. фонд Владики Мстислава, митрополита укр. автокефальної православної церкви в діаспорі. – 304 с.
11. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / Підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, В. А. Шарпило. Відпов. ред. І. П. Чепіга. – К. : Наукова думка, 1986. – 219 с.
12. Львівський літопис 1498–1649. – Рукописна копія в ЦНБ АН України, шифр VII 206 м/37, арк. 168–182.
13. «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького–Сатановського / Підгот. до видання В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – 541 с.
14. Антириси́с или апология против Христофора Филалета. // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1903. – Кн. 3. – С. 477–982.
15. Проф. Хв. Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К. : Друкарня Української Академії Наук, 1924. – 546 с.
16. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8, т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. – К., 1911.
17. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы) / А. А. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
18. Słownik staropolski. – Red. S. Urbańczyk. – Т. 11. – Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1995–2002. – 560 s.

19. Євхологіон або молитвословъ, или требникъ ... повеленієм ГѢтца Петра Могилы. – К., 1646. / Зберігається у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр IV Ст. – 49243.

References

1. *History of the Ukrainian language. Vocabulary and phraseology* (4th ed.). (1983). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
2. Ohiienko, I. (1995). *History of the Ukrainian literal language*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
3. Rusanivskiy, V. M. (2001). *History of the Ukrainian language*. Kyiv: Artek (in Ukr.)
4. Klymenko, N. F., Karpilovska, E. A., Kysliuk L. P. (2008). In N. F. Klymenko (Ed.). *Dynamic process in contemporary Ukrainian lexicon. Monography*. Kyiv: Vydavnychi Dim Dmytra Burago (in Ukr.)
5. Hrytsenko, P. U. (1984). *Modeling of system of dialect vocabulary*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
6. Kovaliv, P. (1962–1964). *Lexical fund of literal language in Kiev period of the X–XI centuries*. Vol 1–2. New–York: Naukove tovarystvo imeni Tarasa Shevchenka (in Ukr.)
7. Hrytsenko, S. P. (1999). *Lexical impact as a factor of the dynamics of the structure of language–recipient (based on Latin borrowings of Ukrainian remembering at the end of the XVI–XVII centuries)*. (Master's thesis, Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv, Ukraine).
8. Muromtseva, O. G. (1985). *The development of Ukrainian language vocabulary in the second part of the XIX–XX centuries*. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivs'koho Universytetu (in Ukr.)
9. Plavyuk, V. C. (Ed.). (1998). *Proverbs or Ukrainian folk philosophy*. Edmonton: Asotsiatsiia Ukrainskykh Pioneriv Al'berty (in Ukr.)
10. Nomys, M. (1864). *Sayings, proverbs and so on*. N.J: Vydavnychi fond Vladyky Mstyslava, mytropolyta avtokefal'noi pravoslavnoi tserkvy v diaspori (in Ukr.)
11. *Town Hall book of Lokhvytskiy of the second half of the XVII century*. (4th ed.). (1986). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
12. *Lviv Chronicle 1498–1649*. Manuscript copy of Academy of Sciences of Ukraine in the CSL, code VII 206 m / 37, pp. 168–182 (in Ukr.)
13. Nimchuk, V. (Ed.). (1973). *Slavynetskiy, Y. «Latin Lexicon». Slavynetskiy, Y., & Koretskiy-Satanovskiy, A. «Slovenia–Latin Lexicon»*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
14. *Antyrysts or Apology against Christopher Fylalet*. (1903). In *Pamiatniki polemicheskoi literatury v Zapadnoi Rusi (Monuments of polemic literature in Western Rus)*. Sankt–Peterburg, 3, 477–982 (in Russ.)
15. Titov, Kh. (1924). *The materials for the history of book printing in Ukraine in the XVI – XVII centuries: Collection of introductions to Ukrainian old print*. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Akademii Nauk (in Ukr.)
16. *Archive of South–West Russia, published by Temporary commission for studying of ancient acts, established at Kiev military, Podol and Volyn governor–general*. (1911). Part 8, v. 6: *Acts about land ownership in South–West Russia in the XV–XVIII centuries*. Kyiv (in Ukr.)
17. Taranenko, A. A. (1989). *Language semantics in its dynamic aspects (Basic semantic processes)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
18. Urbańczyk, S. (Ed.). (1995–2002). *Słownik staropolski*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN. (T. 11, 560 s.)
19. *Yevxolohiion or molytvoslovъ, or tryebnykъ ... povyelyeniyem GѢtsa Petro Mohyla*. (1646). Stored in the department of rare books in Lviv Scientific Library of AS of Ukraine, code IV. – 49243 (in Ukr.)

HRYTSENKO Svitlana Pavlivna,

Candidate of Philology, Associate professor of general linguistics, classical philology and Neohellenic Kyiv National University of Taras Shevchenko

e-mail: ap730518@gmail.com

DYNAMICS OF UKRANIAN LEXICON OF THE XVI–XVII CENTURIES.

Abstract. Introduction. *The language situation in Ukraine in the XVI–XVII centuries by V. Nimchuk definition, was «the most complicated in Europe (if not worldwide)», because the languages «manifested the competition of different ideologies and political-economic systems. Languages were opposing worlds and harbingers of a new world view birth, or the concept of the world» (I. Farion). In the researched period in Ukraine different languages were developed and used: Ukrainian, Church Slavonic, Greek, Latin, Hebraic, Yiddish, Armenian, Turkish, Kipchak-Tatar, Polish, German, Hungarian, Italian, French and others. The result of the language interaction became the lexical borrowings, the amount of which was increased in the XVI–XVII centuries, that was caused by both intralingual and external reasons.*

Purpose. *It is important to outline the types of changes of the dynamics of Ukrainian lexicon of study period to determine the influence mechanisms of borrowings on the structure of the language-recipient.*

Results. The notable forms of lexicon were forming (by different models) the secondary meaning of both native vocabulary and borrowings (there are certified cases of fixing borrowings from primary and secondary meaning in a memo); generalization and specialization of meaning; the use of borrowings in stable combinations of words, cliché expressions; terminologization of different structure expressions (typical for official-business style of legal and governmental management genre); fixing of borrowings consisting idioms; polisemantic borrowings which contributed to the development of different thematic groups of vocabulary and lexical-semantic subgroups; between styles translocation of borrowings; use in speech and written memo the semantic equivalents among both borrowings and specific borrowed lexemes (doublets are available in all thematic groups of vocabulary, most of nomina agentis). In this period the process of forming of abstract vocabulary was activated (indicates on intellectualization of speakers); the number of clearly connoted, evaluation elements increased.

Originality. Completeness of linguist modeling processes of formal semantic derivation is often due to existing source material. Learning the vocabulary development of the language in the distant time periods leaves open the question of the role of oral communication in the process of borrowings, it is difficult to determine the way of adopting (oral or as a consequence of scribe's usage of foreign samples of structuring texts), the role of scribe, his idiolect, language and ethnic belonging. All this information is inaccessible to modern historian of language, who has to be limited with assumptions about the nature of interlingual interaction and use of many valuable facts from dialectology, archeology, ethnography, history, folklore, which can make significant adjustments to determine the specifics of the Ukrainian language development in the XVI–XVII centuries.

Conclusion. Understanding the mechanisms of the dynamics of Ukrainian vocabulary of the XVI–XVII centuries under the influence of borrowings makes it possible to develop a strategy for preserving the native language from the excessive influence of foreign language vocabulary today.

Key words: borrowings; native vocabulary; secondary meaning; metonymia; semantic attraction; translocation between styles; generalization; specialization of meaning terminology; contaminated compound; phrasal expression; semantic equivalent; abstract vocabulary.

Надійшла до редакції 1.09.16

Прийнято до друку 12.10.16

УДК 811.161.2'282.3(477.85)'373

РУСНАК Наталія Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор
кафедри сучасної української мови
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

РУСНАК Юлія Маноліївна,
кандидат філологічних наук, старший
викладач кафедри суспільних наук
та українознавства Буковинського
державного медичного університету
e-mail: n.rusnak23@rambler.ru

ОБРЯДОТЕРМІНИ ПІСЛЯВЕСІЛЬНОГО ЕТАПУ В БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті проаналізовано назви післявесільних обрядодій у буковинських говірках. На широкому фактичному матеріалі, почерпнутому з етнографічних праць, живого народного мовлення, системно схарактеризовано структурні, семантико-функціональні та етнолінгвістичні особливості обрядової лексики буковинських говірок, досліджено специфіку назв післявесільних обрядів буковинських говірок у плані ареальних трансформацій загальноукраїнських понять та в загальнослов'янському контексті. Номінації післявесільних обрядів вивчено шляхом аналізу тематичних груп і номінативних рядів із використанням етнолінгвістичного аспекту.